

Невена НЕДЕЛЧЕВА
Исторически музей – гр. Попово, България)

РЕЛИГИЯ И ИДЕНТИЧНОСТ
(НА ПРИМЕРА НА СЕЛИЩА В РАЙОНА НА ГЕРЛОВО)

Nevena NEDELICHEVA
Historical Museum – Popovo, Bulgaria

RELIGION AND IDENTITY
(ON THE EXAMPLE OF TOWNS AND VILLAGES IN THE
REGION OF GERLOVO)

In the paper, the author concentrates her attention upon two villages in the region – Ak dere yakası (present-day Byala reka) and Alvanlar (present-day Yablanovo), which appear to be indicative for the religious identity of the Muslim population that inhabited them. The religious symbiosis was expressed in a local interlacement between the orthodox Islam and its heterodox variation within the boundaries of a given town or village. Nowadays they are an example of a typical orthodox Muslim centre, such as Byala Reka village, and of a heterodox centre – such as Yablanovo. These two villages were an original demonstration of a widespread religious phenomenon, which occurred in other towns and villages in the whole region during the 16th – 17th centuries. They broke up the traditional notion of the meeting of Christianity and orthodox Islam and posed the interesting problem about the religious identity of the people living in Gerlovo.

Keywords: türbe, Turkic colonization, mosques, Islam.

Османското завоевание на Балканите е последвано от появата на значително мюсюлманско население с различна концентрация и етническа принадлежност. Една част са преселници от Мала Азия, поетапно колонизирани в различни части на полуострова. Друга част са помюсюлманчени представители на различните балкански народности. Така религиозната идентичност на населението се оказва преплетена от християнство и ислям – ортодоксален и хетеродоксен.

Тюркската колонизация и депортирането на хетеродоксно население, два процеса с подчертан интензитет в историко-географската област Герлово, са двата фактора с решаващо значение за сформирването на новата конфесионална картина. Изследването ѝ дава възможност да добием представа за религиозната „разпределеност“ в тази територия, в която ясно се обособяват и разграничават „чисто“ мюсюлманските и християнските райони и това се запазва за значително дълъг период от време.

Данните от османските наративни източници и данъчни описи от XVI–XVIII в. позволяват да се проследят специфичните измерения на тези процеси. Те са и база, върху която се оформя представата ни за религиозната ориентираност на населението и неговата идентичност. Муфассал дефтерите от 1524–1550 г., 1555–1556 г., 1641–1660 г. и 1751 г., заедно с други по вид османски документи дават подробни сведения за оформящата се конфесионална картина в района на Герлово. Проведените от нас теренни проучвания в региона внасят още един допълнителен шрих към религиозната ориентираност на населението, без който картината не би била пълна.

За да представим характерната религиозна ситуация в Герлово и особено специфичните религиозни измерения на ислямския култ, ще концентрираме вниманието си върху две селища от района, които се явяват показателни за религиозната идентичност на мюсюлманското население в тях. Това са Ак дере якасъ (дн. с. Бяла река) и Алванлар (дн. с. Ябланово). Османският регистров материал и култовите средища, които се изграждат в тях, са основният показател за една религиозна симбиоза. Тя се изразява в локално преплитане между ортодоксалния ислям и неговия хетеродоксен вариант в границите на едно селище.

Изборът на тези две селища не е случаен. Днес те са пример за типичен мюсюлмански сунитски център, какъвто е село Бяла река, и средищен хетеродоксен център, какъвто е Ябланово. И въпреки това в тях и днес действат култови обители на двете религиозни общности. Селищата са своеобразна извадка на масово разпространено религиозно явление, срещащо се и сред други селища в цялата област през XVI–XVIII в. То е свързано със силно изразена доминация на неортодоксално мюсюлманско население в определени региони, част от които са се съхранили и до днес. Те разчупват традиционната за османската държава среща между християнство и ислям и поставят интересни въпроси за религиозната идентичност на хората, населяващи Герлово.

В османския регистров материал от XVI–XVIII в. се разпознават както преки, така и косвени индикации за религиозната идентичност на мюсюлманите, които населяват тези села. Бяла река е сред най-старите мюсюлмански селища в областта. За пръв път селото се среща в иджмал дефтера от 1479/80 г. като мезра, обработвана от юруци (ТИБИ 1996: 235). Само няколко години по-късно, в регистрацията от 80-те години на XV в., Ак дере има статут на село (*kağıye*), населено от 1 мюсюлманско домакинство (Ковачев 1997: 118). По-подробна представа относно интересуващите ни въпроси дават подробните дефтери от XVI–XVII в. В описа от 1524–1550 г. откриваме селото населено от 48 домакинства (Андреев 2009: 97-98/№2). Още тук са заложените спецификите в религиозната определеност на населението му. Сред данъкоплатците се откриват едновременно имената на един имам – „*Абдюрреззак, син на Насух*” и двама синове на деде – „*Несими, син на деде*” и „*Йагма, син на деде*” (Андреев 2009: 97-98/№2). Век по-късно в описа от 1641–1660 г. липсват упоменати каквито и да било лица, свързани с култа – ортодоксален или

хетеродоксен (ВОА, TD 771: 226). Но белег за религиозната ориентираност на населението биха могли да бъдат и данните от антропонимията. Една малка част от имената на жителите на селото имат характерното за хетеродоксните общности персийско звучене и наставките -пир и -шах към тях. В този смисъл в селото освен 48 лица, обозначени като сейиди, се откриват и такива с имена Бекташ, Дервиш, Шахбали и пр. Макар че не е изрично посочена в регистрите религиозната ориентираност на тези лица, с известни уговорки, бихме могли да приемем, че малка част от тях са потомци на депортирано хетеродоксно население, преселено в първата половина на XVI в.

В другото селище – Ябланово, под съмнение е не хетеродоксната, а ортодоксалната религиозна общност. Селището е основано в самото начало на XVI в. и носи името Елван оглу кьой. Според тахрир дефтера от 1530 г. то е населено с 14 мюсюлмански домакинства, от които 9 са потомци на пророка (ВОА, TD 370: 552). Основаването му се свързва с местната легенда за образуването на селищата Ябланово, Топузеве и Могилец от хетеродоксни светци, дошли от Хорасан. Тази легенда е широко разпространена сред къзълбашите и бекташите на Балканите (Мутафова 2003: 333–334; Граматикова 2011: 224).

В описа от 1555–1556 г. сред 4-те махали на село Топузлар се открива махала Елваноглу (Андреев 2009: 135/№4), която е първооснова на по-късно обособилото се като самостоятелно село Ябланово. Сред имената на жителите му откриваме лице, за което е посочено изрично, че е дедо – „*Сюлейман дедо, син на Абдуллах*” (Андреев 2009: 135/№4). Век по-късно селото е населено от 50 домакинства, всичките на сейиди (ВОА, TD 771: 222–223). Антропонимичните данни, заложили в именната традиция на жителите на селото, също потвърждават религиозната му ориентираност. Сред имената се откриват такива като: Сефершах, Бекташ, Дервиш, Арслан и пр., както и такива, характерни за териториите, населявани от шиити.

Трайното вписване на тези мюсюлмански села в поселищната картина на Герлово и значителното нарастване на населението им обуславят появата на култови обители в тях. В Бяла река има изградени две джамии, които впечатляват както с големия си размер, така и с богатия си интериор. Тези обители са построени след последното преместване на землището на селото в края на XVIII – началото на XIX в. Според поставените строителни надписи в двете джамии се вижда, че са завършени съответно през 1220 по Хиджра (1805–1806 г.) – джамията в Долната махала и 1288 г. по Хиджра (1871–1872 г.) – джамията в Долната махала. И двете са изградени от дялани каменни блокове, подсилени от хоризонтални дървени греди. Като тип градеж се срещат рядко в областта – подобна джамия има единствено в село Плъстина (Миков 2012). В миналото са имали външен открит балкон, намиращ се над нисък и изнесен пред фасадната стена портик. Днес и при двете сгради той е покрит и се използва за допълнително помещение, своеобразно удължение на вътрешния балкон, което се отваря по време на големите религиозни празници, за да събере стичащите се от околността вярващи.

Вътрешният им интериор впечатлява с богата декорация, отговаряща на местните естетически представи. Всички елементи (минбер, кюрст и балкон) са от дърво и са декорирани с дърворезба, представляваща резбовани растителни орнаменти и геометрични форми и инкрустирани разделителни сегменти и очертания. В центъра на тавана и на двете джамии има апликирана масивна дърворезбена композиция, като тази в по-късната сграда е значително по-богато инкрустирана.

Дворът на джамията, разположена в Долната махала, е използван за погребване на служители на култа или представители на улемата от селото. Интерес предствляват наредените в редица 17 надгробия. Една част от тях са оформени в горната си част с чалма, а други имитират плоска шапка. Както става ясно от надписите им, последните са положени в памет на жени. Според имама на джамията това им поддръждане не е случайно. Те са *мазхаб*¹ (Бсоул 2013: 7) на различен по ранг хора – *мевлеви*², следващи своето мнение в религиозните дела.

В същото време в селото има и действащо тюрбе, строено приблизително по същото време. Както се вижда от запазеното надгробие, поставено извън самата сграда, тюрбето принадлежи на някой си Мустафа, а посочената година е 1260 по Хиджра (1844–1845 г.). Хората вярват в чудодейните способности на светеца и на самото място и връзват цветни парцалчета, подобно на тюрбетата в района на Ябланово. В определени дни от седмицата поставят там ибрик (вода и кърпа) за светеца. В конкретна връзка с това, а и като доказателство за святостта на патрона на тюрбето е фактът, че хората от селото всяка сутрин намирали кърпата мокра, а водата излята. Съществува поверие, че нещастие ще сполети всеки, който вземе нещо от това свято място. В тази връзка би следвало да бъде коментирана и разказаната ни история от кмета на Бяла река, че преди години няколко мъже от селото се опитали да копаят около тюрбето, с намерение да намерят злато. Не открили съкровище, но всички умрели в рамките на година при транспортни произшествия³.

¹ С *мазхаб* се обозначава ислямска правна школа. Сред мюсюлманите сунити се оформят четири основни правни школи: ханифитска, маликитска, шафиитска и ханбалитска. Всяка школа (*мазхаб*) се придържа към определени принципи при тълкуването на нормите на шариата. *Мазхабът* е съвкупност от правни експерти, които принадлежат към дадената школа и участват в разработването на доктрината, създадена от определен юрист. Същността на всяка школа се формира именно на базата на способността на правни експерти да предложат свое лично тълкувание в рамките на предварително възприет набор от принципи. (Вж. Бсоул 2013: 7).

² Имамът на тази джамия използва този термин (*мевлеви*), описвайки надгробията и лицата, в памет на които са поставени. В науката с този термин се обозначават принадлежащите към ордена Мевлеви. Според нас имамът е имал предвид по-скоро *мевляна*, което означава изтъкнат, знаещ, можещ, компетентен.

³ Хюсеин Хюсеин, кмет на село Бяла река.

В селото и до днес живеят роднини на светеца от рода Джинджиите. Най-възрастният от тях, Кадир Исмаил, се грижи за самото тюрбе. По негови сведения в миналото то е представлявало обикновена талпена стая. Самата обител днес, подновена благодарение на неговата дейност в тази насока, представлява четиристенна тухлена сграда, измазана с варова мазилка. В нея има поставена сандука с характерните за тези паметници размери, покрита с пъстроцветни кърпи. Ориентирана е в посока изток-запад, като от западната страна е поставена чалма. Към тюрбето е прилепена друга, по-малка сграда, както и покрит навес, предназначени за провежданите там курбани.

Според легендата, разказана ни от Кадир Исмаил, по време на жътва светецът се завъртял и изчезнал и след това по чудодееен начин се появил отново с окървавена вилица в ръка. След това Мустафа казал на един човек от селото, чиито син бил по това време на война в Йенем, че той иска питка. Хората не му повярвали, но все пак му направили питка, завързали я с кърпа, както поискал, и му я дали. Той я взел и след това заминал. След края на войната мъжът, за когото била предназначена питката, се върнал и разказал на всички, как приятелят му му занесъл още гореща питка. От този момент всички разбрали, че момчето е светец. Един ден той се явил на свой съселянин в гората, който бичел там дърва, и му заръчал да му изгради тюрбе. След това изчезнал завинаги. Човекът изпълнил заръката му и след като се върнал у дома, хамбарът му бил пълен с жито.

Това е изключително често срещана легенда, включваща мотивите на изчезването с цел оказване на помощ на близък, скъп човек и поднасянето на храна, която срещахме за множество патрони на теккета в Герлово. Подобни са делата на патрона на тюрбето в село Пъдарино, Бахадър баба, както и на това в село Горна Рътлина. Районът на Ябланово впечатлява с големия брой хетеродоксни обители, превърнали го в средищен център за всички казълбаши от Герлово. Техният брой е 9 – Али баба, Кочлу боба, Хасан боба, Хъзър-Назър боба, Йоксюз боба, Хюсеин боба, Алван боба, Хюсем боба и Топуз боба. Повечето от тези тюрбета днес вече не разполагат със специална постройка. Самото място, където някога са били, е оградено с квадратна ограда с побити в средата плочи в памет на съответния светец. Всички те по сходен начин притежават серия от чудодейни способности.

Средищен център за всички къзълбаши не само от Ябланово, но и от региона на Герлово, е теккето *Гьозчю Али бобанън тюрбеси*, по името на възвишението, на което е изградено. Липсват точни данни кога е построено тюрбето, но според стари хора от селото светилището било многократно преpravяно и около него личали руини на по-стари постройки (Колев 1990: 68–71). Днес на това място съществуват две сгради, изградени от местен камък и кал и завършващи с дървен покрив, обшит с ламарина. Подът на тюрбето е каменен, с лек наклон, и на него се намира символичен ковчег. Той е обвит със зелено платно, върху което, съгласно общата за тези обители практика, са поло-

жени различни тъкани, кърпи, дрехи и др. Западно от постройката е поставен надгробен камък, завършващ с чалма с упокоителна молитва за светеца. В дясно от него има свещник със свещи, които се палят от посетителите на тюрбето.

За самия патрон на тюрбето, на когото местните предания приписват фантастични дела и чудотворни възможности, има различни предположения. Според една част от изследователите той е своеобразна персонификация на почит към първия имам Али. За Ив. Колев самото название на светеца като Гъозчю (Наблюдателят) дава второ възможно тълкуване. Според него той обикалял селата и местностите в Герлово и събирал сведения, които предавал на османската власт „с оглед осъществяването на нейните политически и асимилаторски цели” (Колев 1990: 71). Едно подобно тълкуване е напълно неоснователно, ако имаме предвид принадлежността на култовата обител към къзълбашкото хетеродоксно течение на исляма и отношенията със сунитите и самата османска власт. По-различно предава този вариант на тълкуване Н. Граматикова (Граматикова 2011: 487). Според нея Али Боба бил пратеник на Хаджи Бекташ. Той дошъл по тези земи като *гъозчю* (наблюдател), с мисията да пропагандира и разпространява учението му. Най-правдоподобното твърдение принадлежи на Кр. Мутафова (Мутафова 2003: 331–332), според която отговорът е в самата религиозна практика на къзълбашите. Една част от тях утвърждавали принципа „*такийя*” (задължително скриване на изповядваната от тях вяра и привиден отказ от нея, целящ предпазването им). Във връзка с това религиозните им сбирки били тайни и на тях се назначавали *гъозчии*, които да охраняват мястото на сбирката и да наблюдават дали на тях не се промъкват външни лица. Постът на *гъозчията* е един от 12-те в йерархията на бекташийския орден и във тази връзка тя допуска последователна къзълбашко-бекташийска принадлежност на тюрбето.

Относно историческите податки за личността, на която е посветено тюрбето в Ябланово, най-интересни са предположенията на Н. Граматикова (Граматикова 2011: 486-487). От анализа на вилаетнамето на Тимур баба и посочените в него хетеродоксни светилища тя извежда имената на Ес-Сейид Хасан и потомците му Али Бюзюрк и Топуз. Според вилаетнамето и тримата получили в наследство от баща си земя в Танръ дагъ и Герлово и се установили да живеят там. Това според авторката е безспорно доказателство за това, че тюрбетата им трябва да се търсят по тези места. Граматикова допуска, че именно Али Бюзюрк е получил като собствено владение Герлово. Един от вариантите за идентифициране на тюрбето му е вече разгледаната обител в Ябланово.

Тюрбето на Али боба в Ябланово е единственото сред останалите светилища на къзълбашите в Герлово, което има утраквистичен характер. Според местното християнско население на това място е имало храм, посветен на св. Илия Гръмовежец, и в тази връзка те посещават тюрбето на Илинден. Това е един своеобразен опит за придаване на легитимност на посещенията им в едно чисто мюсюлманско светилище, тъй като преданията за християнски храм

засага са само мит. Св. Илия се среща като един от почитаните светци в двойката светци и в други двуобредни светилища, повечето от които са с бекташийска принадлежност.

По същото време е построена и джамия в Ябланово. Тя обаче не впечатлява с подобен богат интериор и градеж като тези в Бяла река. Сградата е сравнително малка, изградена от измазани дървени талпи. На пръв поглед наличието ѝ в подобно хетеродоксно село е не на място, защото бекташите и къзълбашите не почитат джамията и имат негативно отношение към нея. Причините за това се откриват в предисторията на двете мюсюлмански течения. В опит да избегнат обвиненията, че не са истински мюсюлмани, някои бекташки и къзълбашки общности, каквито по всяка вероятност са и тези в Ябланово, правят компромис и допускат изграждането на джамия в техните селища. Въпреки това отношението им към нея си остава формално и служи като прикритие (*такиййа*) пред сунитите за изповядваната от тях вяра. Хетеродоксните мюсюлмани от областта следват този принцип при изповядване на религията си (Мутафова 2003: 331). Религиозните сборки в Ябланово били тайни и на тях се назначавали *гьозчи*, които да охраняват мястото на сборката и да наблюдават дали на тях не се промъкват външни лица.

От друга страна, причините за наличието на джамии в тези хетеродоксни поселения биха могли да се свържат и със събитията през 1826 г. и неблагоприятното положение, в което изпада орденът Бекташия. Започналите преследвания срещу бекташите се изразяват в забрана на дейността на ордена, лидерите на общността са били екзекутирани, култовите им обители унищожени, недвижимите им имоти – конфискувани, а много шейхове и обикновени бекташи били прогонени (Нохча: 14). С оглед на това не е случаен фактът, че точно по това време се появяват култови сгради, свързани със сунитския ислям в бекташийски центрове като Ябланово, а и Топузеве, посредством които населението се стреми да засвидетелства лоялността си към властта и да предотврати възможността за репресии.

Представените две селища не са изолирано явление, а се явяват своеобразна извадка на една твърде специфична етнорелигиозна ситуация, която доминира в конфесионалния облик на областта. Това е особено видимо както в османските документи от периода, така и от все още запазените култови паметници, които по един оригинален начин свидетелстват за тази културна и религиозна симбиоза.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Архивни източници

BOA, TD 439: BOA – İstanbul, TD 439/ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863/25

BOA, TD 382: BOA – İstanbul, TD 382/ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863/6

BOA, TD 370: BOA – İstanbul, TD 370

BOA, TD 771: BOA – İstanbul, TD 771/ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863/12.

Андреев 2009: Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутафова. *Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показатели.* Велико Търново: Фабер. [**Andreev 2009:** Andreev, St., M. Kalicin, Kr. Mutafova. *Izvori za istoriata na grad Omurtag. T. 1. Osmanski dokumenti XV–XVIII v. Vstupitelna studii, prevod, komentar i pokazalci.* Veliko Tŭrnovo: Faber].

Бсоул 2013: Бсоул, Ф. С. *Абу Бакр Ибн ал-Мунзир ан-Нишапури (поч. 930) в ислямската интелектуална история: иджитхадът и третирането на немюсюлманите в неговата юриспруденция.* София (автореферат). [**Bsoul 2013:** Bsoul, F. S. *Abu Bakr Ibn al-Munzir an-Nishapuri (poch. 930) v islamskata intelektualna istoriia: idjithadyt i tretiraneto na nemiusulmanite v negovata iurisprudenciia.* Sofia (avtoreferat).]

Граматицова 2011: Граматицова, Н. *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност.* София. [**Gramatikova 2011:** Gramatikova, N. *Neortodoksalniiat islam v bylgarskite zemi. Minalo i syvremennost.* Sofia].

Миков 2012: Миков, Л. Джамията в с. Плъстина, Омуртагско. // *Миков, Л. Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии.* Том 1. София. [**Mikov 2012:** Mikov, L. *Djamiata v s. Plystina, Omurtagsko.* // *Mikov, L. Osmanska arhitektura i izkustvo v Bylgariia. Izbrani studii.* Том 1. Sofia].

Мутафова 2003: Мутафова, Кр. *Култът към светците в алианските села Ябланово, Малко село и Могилец.* // *Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура.* Т. 2. Велико Търново. [**Mutafova 2003:** Mutafova, Kr. *Kultyt kum svetcite v alienskite sela Iablanovo, Malko selo i Mogilec.* // *Grad Omurtag i Omurtagskiia krai. Istoriia i kultura.* Т. 2. Veliko Tŭrnovo].

Ковачев 1997: Ковачев, Р. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.* Под ред. на чл. кор. проф. Страшимир Димитров. София. [**Kovachev 1997:** Kovachev, R. *Opis na Nikopolskiia sandjak ot 80-te godini na XV v. Prevod i komentar na novootkrit timarski opis ot poslednata chetvyrt na XV v., syhraniavan v Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”.* Pod red. na chl.kor. prof. Strashimir Dimitrov. Sofia].

Колев 1990: Колев, Ив. *Тюрбето край Ябланово.* // *Векове,* № 3, с. 68-71. [**Kolev 1990:** Kolev, Iv. *Tiurbeto kraii Iablanovo.* // *Vekove,* №3, s. 68-71].

ТИБИ 1996: *Турски извори за българската история.* Т. II. (Серия XV–XVI). Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. София. [**TIBI 1996:** *Turski izvori za bylgarskata istoriia.* Т. II. (Seriiia XV–XVI). Syst. i red. N. Todorov i B. Nedkov. Sofia].

Нохха: Нохха, Hajredin. *The Bektashi Sufi Order. Introduction to its History and Beliefs.* <<http://www.drhafezi.net/english-works.html>>

ПРИЛОЖЕНИЕ

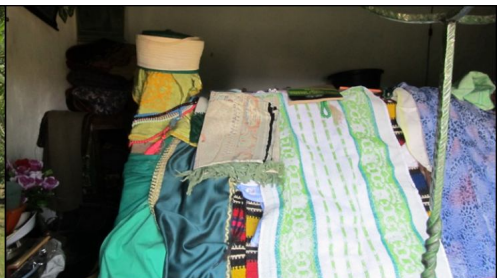
Джамия в Горната махала на с. Бяла река (1871–1872)

Джамия в Долната махала на с. Бяла река (1805–1806)

Минберът, кюрсът и балконът в джамията в Горната махала на с. Бяла река

Турбе в с. Бяла река

Турбе на Али боба край с. Ябланово⁴

Джамия в с. Ябланово

⁴ Снимката ми е предоставена от Алджан Мустафа, уредник в Исторически музей в гр. Омуртаг.